
प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक

प्रकरण पहिले प्रास्ताविक

प्रास्ताविक :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील गोमंतकीय कवितांचा विचार करता, या कालखंडातील कवितेचे स्वरूप, तिची दिशा नेमकी कोणती आहे ? हे पाहणे गरजेचे वाटते. कारण सांस्कृतिकदृष्ट्या गोमंतक व महाराष्ट्राचे अतिशय जवळचे नाते आहे. महाराष्ट्र संस्कृतीचा प्रभाव गोमंतकावर पडलेला जाणवतो. परंतु हा प्रभाव असूनही गोमंतकाने आपली अलिप्तता सर्व क्षेत्रात जोपासली आहे. काव्यक्षेत्रही त्याला अपवाद नाही. कवितेच्या दृष्टिकोणातून सोळाव्या शतकात इ.स. १५२६ मध्ये कृष्णदास शामा (सामराज) यांचा 'श्रीकृष्णचरित्र कथा' हा पहिला गोमंतकीय ग्रंथ उपलब्ध आहे. त्यामुळे गोमंतकीय आद्य ग्रंथकार म्हणून कवी सामराज यांचा उल्लेख केला जातो.

इ.स. १८७२ साली गोव्यात छापखाना सुरू झाला आणि साहित्यनिर्मितीला उदंड वाव मिळाला. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून काव्यनिर्मितीस चालना मिळाली. तिच्या प्रवाहाचे पात्र दिवसेंदिवस रूंदावत जात असल्याचेच चित्र दिसते. १८८५ ते १९२० या काळात प्रामुख्याने देशहीतपर आणि सामाजिक आशयांची रचना होत होती. १९२० नंतर अधिकाधिक आत्माविष्काराच्या जाणिवेची कविता येऊ लागली. १९२० नंतर अक्षरसंख्याक छंदापासून मुक्तछंदापर्यंत तिची वाटचाल झालेली दिसते. ह्या काळात आत्माविष्काराच्या आड येणारे कृत्रिम बंध कवितेने मोडून टाकले.

१९३० साली बाळकृष्ण भगवंत बोरकर यांचा 'प्रतिभा' हा पहिला कवितासंग्रह गोमंतकात भरलेल्या मराठी साहित्य संमेलनानिमित्त प्रकाशित झाला

आणि गोमंतकीय काव्यक्षेत्र एका वेगळ्याच तेजाने झळाळून निघाले. 'प्रतिभा' (१९३०) ते 'चिन्मयी' (१९८४) पर्यंतचा त्यांचा काव्यप्रवास डोळे दीपवून टाकणारा ठरला. त्यांच्या कवितेने साऱ्या महाराष्ट्राला वेड लावले. निसर्ग आणि प्रेम हेच त्यांच्या कवितेचे केंद्रबिंदू ठरले. बोरकरांच्याबरोबर दामोदर अच्युत कारे यांचेही गोमंतकीय कवितेत मोलाचे योगदान आहे. 'नंदादीप' हा त्यांचा काव्यसंग्रह १९३८ साली प्रकाशित झाला.

गोमंतकीय काव्यक्षेत्रात काही महत्त्वपूर्ण कवींचा उल्लेख करता येतो. विशेषतः बा.भ. बोरकर, दा.अ. कारे यांच्यानंतर स्वतःच ठसा उमटविणारे, वेगळेपण जपणारे म्हणून श्री. शंकर रामाणी यांच्या कवितेचा उल्लेख करणे अपरिहार्य आहे. त्यांचे 'कातरवेळ' (१९५९), 'पालाण', 'आभाळवाटा', 'दर्पणीचे दीप', 'उर्मिला', 'गर्भागार' इ. कवितासंग्रह व १९४९ साली 'सूर्यफूले' हा बालगीतसंग्रह प्रकाशित झाला. सत्यकथेतून सातत्याने त्यांची कविता प्रसिद्ध होत होती. वास्तवतेतून पोळून निघालेली ही कविता स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध घेताना गूढ बनते. त्यांच्या कवितेतील प्रतिमासृष्टी आशयघन आहे. पुरूषोत्तम मंगेश लाड यांचा 'मधुपर्क' हा कवितासंग्रह १९४३ साली प्रकाशित झाला. रामदास प्रभू यांचा 'शब्दुली' हा काव्यसंग्रह १९६४ साली प्रकाशित झाला. बोरकरी वळणाची शब्दकळा आणि मुक्तछंदात्मक रचना हे तिचे विशेष आहेत.

गोमंतकीय कवितेवर आतापर्यंत फक्त संपादनेच प्रसिद्ध झालेली आहेत. वि.स. सुखठणकर संपादित 'वासंती' (१९३४), चौगुले महाविद्यालयातर्फे प्रकाशित 'फुलवा' (१९७०), अवधुत कुडतरकर संपादित 'ज्योत अंधार दिव्याची' (१९७२), त्याचप्रमाणे रामदास प्रभू संपादित 'गोमंतशारदा' (१९७२), प्रल्हाद वडेर आणि नरेंद्र बोडके संपादित 'स्वातंत्र्योत्तर गोमंतकीय कविता' (१९७६), प्रा. नागेश सोनटके 'रानवाट' (१९७८), अशोक मणगुतकर व शंभू

बांदेकर संपादित 'तरंग' (१९८३), प्रा. रवींद्र घवी संपादित 'सृजनसोहळा' एवढी संपादने प्रसिद्ध झालेली आहेत. परंतु संशोधनाच्या पातळीवर एखाद्या कवीच्या कवितांचा विचार आजपर्यंत झालेला दिसून येत नाही. म्हणून येथे गोमंतकीय कवी गजानन रायकर यांच्या 'रंगयात्रा' (१९९४) व 'रानराई' (२००५) या काव्यसंग्रहांच्या अनुषंगाने त्यांच्या कवितांचे विशेष यांचा अभ्यास करण्याचे ठरविले आहे. गोमंतकीय कवींमध्ये प्रामुख्याने ज्या कवींची नावे घेता येतील त्यापैकी एक महत्त्वपूर्ण कवी म्हणजे गजानन रायकर हे होत.

श्री गजानन रायकरांचा कवी म्हणून परिचय :

गोमंतकीय कवी गजानन रायकरांच्या कवितांचा अभ्यास करताना एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे त्यांची कविता विविधांगी आहे. कथा, कविता, नाटक, व्यक्तीचित्रे इ. साहित्याचे विविध प्रकार त्यांनी हाताळले असले तरी कवितेकडे त्यांची प्रवृत्ती अधिक झुकलेली दिसते. या प्रवृत्तीतूनच त्यांनी विपूल कवितालेखन केलेले आहे. त्यांच्या या कवितेमध्ये काही स्वातंत्र्यपूर्व संदर्भही आलेले आहेत. स्वातंत्र्यगीते, बालकविता, निसर्गकविता, चारोळ्या, सामाजिक आशयाच्या कविता अशा विविध प्रकारातून त्यांनी अनेक विषय हाताळले. १९५० पासून ते आजतागायत म्हणजे जवळ जवळ सहा दशके रायकरांचे काव्यलेखन अव्याहतपणे सुरू आहे.

गजानन रायकरांच्या कविता एका वेगळ्या ध्येयप्रेरणेतून आकारास आलेल्या आहेत. गोमंतभूमीविषयीचे असीम प्रेम आणि राष्ट्राविषयीची जाज्वल निष्ठा हा त्यांच्या कवितांचा मुख्य सूर आहे. अगदी कोवळ्या वयात त्यांनी गोव्याच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात स्वतःला झोकून दिले. स्वातंत्र्यसंग्रामात प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन इतर स्वातंत्र्यवीरांच्यात स्फूर्तीदायक वातावरण निर्माण करण्यासाठी देशभक्तीनी भारलेली अनेक गीते लिहिली. ही गीते त्यांच्या १९५५ साली

प्रकाशित झालेल्या 'रोवू चला पणजीवर विजयी झेंडे' या काव्यसंग्रहातून साकार झालेली आहेत. यातील गीते स्वातंत्र्यसेनानी आत्मीयतेने गात होतेच पण स्वतः रायकरही ही गीते मोठ्या नादमयतेने गात असलेले समीक्षक सांगतात. अनेक वर्षांच्या पोर्तुगीजांच्या तावडीतून गोमंतकाला सोडविण्यासाठी लढणाऱ्या वीरांना प्रोत्साहन मिळावे या उद्देशाने लिहिलेल्या या गीतांत जहालपणा व परकीय सत्तेच्याविषयीची चीड व्यक्त होताना दिसते. गोमंतभूमीची ही मुले पेटून उठावीत म्हणून कवी, संत, सुधारक, थोर वंदनीय व्यक्तींच्या कार्यकर्तृत्वाचे स्मरण करून देताना दिसतात.

१९५० पासून १९६१ पर्यंत रायकर स्वातंत्र्यगीतेचे लिहिताना दिसतात. परकीय सत्तेच्या जोखडातून गोमंतभूमी मुक्त व्हावी हाच या गीतांचा हेतू होता. अशाच गीतांनी भारलेला त्यांचा दुसरा काव्यसंग्रह 'जयजयकार' १९६१ मध्ये प्रकाशित झाला. हा काव्यसंग्रह गोमंतकाच्या अभिमानाने, देशप्रेमाने आणि स्वातंत्र्यप्रेमाने ओतप्रोत भरलेला आहे. सोमनाथ कोमरपंत म्हणतात, 'धन्य भूमी गोमंतक' सारख्या कवितेतून रायकरांनी गोमंतवाशीयांच्या उधाणून आलेल्या आनंदलाटांचे वर्णन केलेले आहे. तर 'गोवा माझा स्वतंत्र झाला' सारख्या कवितेतून परावशतेचे बंधन तुटल्याबद्दलचा असीम आनंद प्रकट केलेला आहे.'''

स्वातंत्र्याने भारलेल्या गीतांबरोबरच त्यांनी काही बालगीतेही लिहिलेली आहेत. ती 'किलबील' या संग्रहातून १९६२ मध्ये प्रसिद्ध झाली आहेत. या गीतांमधून बालकांच्या जगात कवी बाल होऊन रममाण झालेले दिसतात. बालकांच्या भावभावना चित्रित करणे तसे कठीण पण कवीच्या बुद्धिने या बालभावनांना जिवंत केले आहे. बालजगतात परी, चांदणे, दिवाळीपासून ते फुलपाखरू आणि हत्तीपर्यंत अशा छोट्यामोठ्या पशूपक्षांनाही महत्त्व असते. वाढदिवस, लग्न, नाचगाणे इ. घटनांही प्रिय असतात. यांच्यावर आधारित अनेक

कविता या संग्रहात समाविष्ट झालेल्या आहेत. बालगीतांना एक वेगळी चाल असते, एक वेगळा ठेका व सूर असतो. त्यादृष्टीने त्यांची रचना होणे आवश्यक असते. कारण बालकांना ती नाचून, गाऊन म्हणावीसी वाटतात. या दृष्टीने या संग्रहातील सर्वच गीते एका लयबद्ध रचनेत गुंफलेली दिसतात. 'वारा', 'थेंबास', 'लय' इ. बालगीतांची नावे वानगीदाखल घेता येतील.

स्वातंत्र्य, देशभक्तीपर गीतांबरोबरच त्यांनी कोकणी कविता लेखनही केलेले आहे. कोकणी बोली असणाऱ्या त्यांच्या कविता 'बनवड' या काव्यसंग्रहातून १९७५ साली प्रकाशित झाल्या. कोणताही कवी लेखन करतो तेव्हा तो वाचकांशी हृदयाच्या भाषेनेच संवाद साधत असतो. त्याप्रमाणे रायकर या काव्यसंग्रहात कोकणी बोलीतून वाचकांशी संवाद साधताना दिसतात. मराठी भाषेबरोबरच त्यांना कोकणी बोलीचाही अभिमान असल्याचे येथे जाणवते. 'बनवड'मधील कविता कोकणी वाचकांना उदात्त अनुभवाचा प्रत्यय आणून देतात.

रायकरांची एकूणच कविता अभ्यासताना 'निसर्ग' हा त्यांच्या कवितेचे शक्तीस्थान असलेला पाहायला मिळतो. संपूर्णतः निसर्गकविता असणारा त्यांचा 'कुळागर' नावाचा काव्यसंग्रह १९८८ साली प्रकाशित झाला. गजानन रायकरांचा जन्मच अंत्रुज महालातील 'कवळे' ह्या गावात झाला. पोफळीच्या बागांनी वेढलेले हे छोटेसे गाव निसर्गाच्या कुशीत लपलेले आहे. गावाभोवती पसरलेला हिरवागार कुळागर कवीला खुणावतो आहे. आंबा-पोफळीच्या झाडांची थंडगार सावली, वृक्षाखाली रवंथ करत बसलेली जनावरे, वाऱ्याच्या तालावर झुलणारी शेते आणि रानभरल्या नजरेने फिरणारे गुराखी या सर्वांनी कवींना विलक्षण वेड लावले आहे. या सर्व निसर्गचित्रांचा पट त्यांच्या कुळागर काव्यसंग्रहातून उलगडत जातो. या काव्यसंग्रहाच्या मुखपृष्ठावर असलेले निसर्गचित्र याची साक्ष देईल. 'कुळागर'मधील 'माझा गाव'सारख्या कवितेत ते म्हणतात,

नारळी पोफळी, ऋद्धी आणि सिद्धी
कोकम कर्दळी, उभ्या अभिवृद्धी !

निर्झर निळे हे, तीर्थांचे प्रवाह

जलाशयाकाठी, खेळती गंधर्व ! ('माझा गाव', 'कुळागर', पृ. ३४)

अशाप्रकारे ते आपला गाव आणि गावाभोवती असणाऱ्या हिरव्यागर कुळागराशी
एकरूप झालेले दिसतात.

रायकरांच्या षष्ठ्यब्दिपूर्तीनिमित्त त्यांच्या आत्मानुभवावर बेतलेला
'इंद्रफुले' हा छोटेखानी काव्यसंग्रह १९९६ रोजी प्रकाशित झाला. यामधील काही
कविता चारोळ्या स्वरूपाच्या आहेत. या काव्यसंग्रहाचे 'इंद्रफुले' नावही मोठे
प्रभावी आहे. पहाट ते सूर्योदय या दरम्यान गवतावर पडलेले दवबिंदू होत. या
काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेतच कवींनी त्याचा विशेष सांगितला आहे तो असा,
'इंद्रफुले' हा हलक्या फुलक्या कवितांचा सरळ, साधा, चटकदार आविष्कार आहे.
गेली कित्येक वर्षे मी फुलांचा गजरा गुंफित होता. या कविता वाचताना मनाला
थोडातरी स्पर्श झाला, या फुलांचा दरवळ किंचित काळ राहिला तरी मी माझ्या
श्रमाचे सार्थक झाले असे समजेन. या ओळी लिहिताना मला खुप आनंद
मिळाला. वाचकांनाही मिळावा एवढीच अपेक्षा आहे !''^२

रायकरांचा २००४ साली प्रकाशित झालेला 'रूद्रस्वर' हा काव्यसंग्रह एका
वेगळ्या विषयाच्या कवितांनी भरलेला आहे. या संग्रहात सामाजिक जाणिवेने
झपाटलेल्या कविता पाहायला मिळतात. या कविता सामाजिक विषमता, राजकीय
विडंबन, उपेक्षितांचे दुःख आणि सार्वत्रिक ढोंगबाजी विषयीची चीड इ. विषय
घेऊन अवतरताना दिसतात. 'चंगी-भंगी' सारख्या कवितेत 'गंधटिळा' लावून
धर्माचे अवडंबर माजविणाऱ्या चंगीभंगीच्यावर फटकारे ओढले आहेत. तर
'गांधारी' सारख्या कवितेत कपाळावर चाँद, छातीवर त्रिशूल, काळजात कुस
असलेली भारतीय स्त्री रेखाटली आहे. जी आजही पुरूषी वर्चस्व आणि

अहंकाराला बळी गेलेली आहे. राजकीय विडंबनाचे दर्शन घडविणारी त्यांची 'पाखले' या कवितेत साडेचारशे वर्षे गोव्यावर पोर्तुगीजांनी राज्य केले. या दीर्घ कालखंडात त्यांनी गोव्याची केलेली दुर्दशा चित्रित झालेली आहे. राज्यकारभार करता करता येथीलच माणसांना त्यांनी खाऊ घातले जे स्वतःचे इमान विकून कुत्र्यासारखे शेपटी हालवत राहिले. असा विडंबनात्मक, उपहासात्मक विषयही या कवितेत येतो. 'जखम'सारख्या कवितेतून शरीरविक्रय करणाऱ्या स्त्रीचे चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. या काव्यसंग्रहातून त्यांच्या हातून एकही सामाजिक विषय सुटलेला नाही हे जाणवते.

याप्रमाणे रायकरांच्या कवितेचे विविधांगी स्वरूप पहिले. त्यांच्या एकूणच काव्यसंग्रहांची आशयसूत्रे अगदी थोडक्यात पाहिली. त्यांच्या 'रूद्रस्वर' काव्यसंग्रहाच्या अगोदर म्हणजे १९९४ रोजी प्रकाशित झालेला 'रंगयात्रा' हा काव्यसंग्रह आणि 'रूद्रस्वर' नंतर पुढच्याच वर्षी म्हणजे २००५ मध्ये प्रकाशित झालेला 'रानराई' या काव्यसंग्रहातील कवितांचा अभ्यास संशोधनाचा विषय असल्याने त्यांची सविस्तर आशयसूत्रे तिसऱ्या प्रकरणात पाहता येतील. झुंजार वृत्तीचा स्वातंत्र्यसेनानी ते हळूवार मनाचा कवी असा रायकरांच्या मनाचा थोडक्यात घेतलेला हा शोध त्यांच्या कवितांपूरता मर्यादित आहे. त्यांची एकूण वाङ्मयसंपदा पुढीलप्रमाणे -

श्री. रायकरांचे वाङ्मयीन कर्तृत्व :

कविता	: १) रोवू चला पणजीवर विजयी झेंडे	(१९५५)
	२) जयजयकार	(१९६१)
	३) किलबिल	(१९६२)
	४) बनवड	(१९७५)
	५) कुळागर	(१९८८)

	६) रंगयात्रा	(१९९४)
	७) इंद्रफुले	(१९९६)
	८) रूद्रस्वर	(२००४)
	९) रानराई	(२००५)
कथा	: १) दादुली	(१९९०)
नाटक	: १) मजूरांचे राज्य	(१९६१)

इ. अशा त्यांच्या विपूल वाङ्मयीन कार्यावरून लोकप्रिय गोमंतक साहित्यिक अशी त्यांची ओळख गोमंतकाला झाली आहे.

श्री. गजानन रायकर यांची काव्यलेखनातील भूमिका व प्रेरणा :

श्री. रायकरांचे अंतरंग सौंदर्यवादी कवीचे. गोमंतकातील निसर्ग लावण्यावर लुब्ध झालेला हा कवी तेथील सौंदर्याचा मनमुराद आनंद घेताना दिसतो. गोमंतकाच्या सृष्टीसौंदर्याइतकेच तेथील लोकजीवन, भूमी यांच्यातले सौंदर्य अनुभवून आनंद समुद्रात सतत डुंबणारा असा हा कवी आपल्या वर्तनाने, चारित्र्याने गोमंतकीय काव्यपरंपरा समृद्ध करताना दिसतो. श्री. रायकरांना संशोधन विषय म्हणून मला प्रत्यक्ष भेटण्याचा योग आला त्यावेळी त्यांनी आपली काव्यविषयक भूमिका मांडली ती अशी - “विशिष्ट भूमिका घेऊन लिहिणाऱ्या कवीपेक्षा माझी कविता वेगळी आहे. माझी कविता गोमंतकातील लोककथा सांगण्यासाठी, गावगाड्याच्या कथा सांगण्यासाठी, स्त्रियांच्या विशिष्ट नृत्यांचे उद्देश सांगण्यासाठी, लोकमानस तसेच लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडविण्यासाठी काव्यरूप धारण करते. इथली लोकसंस्कृती मला लिहायला लावते. म्हणून मी गाऱ्याने घालतो, हे गाऱ्याने बघून माझ्या अंगावर शहारे येतात. माझी प्रतिभाशक्ती वास्तवाचा वेध घेत राहाते. लोकसंस्कृतीचे हे मला फार मोठे देणे आहे. माझी कविता इथल्या सुखदुःखाची, व्यथा-वेदनांची, हर्ष-शौकांची आणि मनाच्या

एकाकीपणाचीही गीत गाते. त्याचबरोबर सामाजिक विषमता, राजकीय विडंबन, उपेक्षितांचे दुःख, सार्वत्रिक ढोंगबाजी विषयांची चीड आणि क्रांतीची भाषाही बोलणारी आहे.”^३ संशोधनविषय म्हणून त्यांच्या दोन्ही काव्यसंग्रहांतील कवितांची आशयसूत्रे पाहिली की त्यांची ही भूमिका मला योग्य वाटते.

काव्यामागील प्रेरणा सांगताना श्री रायकर म्हणतात,

‘आता उठवू सारे रान.....

सदैव सैनिका पुढे जायचे.....’

यासारखी वसंत बापटांची समर गीते मला आवडायची. माझी पहिली प्रतिमा गीतकाराची होती. बापटांची गीतेच माझी प्रेरणास्थाने आहेत. माझ्या गीतगायनाने श्रोते भारावून जायचे. मुंबई आकाशवाणीवर मी कोकणी गीते गायिली. त्या गीतांना जितेंद्र अभिषेकीसारखे उत्कृष्ट संगीतकार लाभले. पुढे कोकणी संगीतीका लिहायला लागलो. माझी

‘खंय खंयची दोळ्यात दुकां

हांव अशीच बसली माटवां ।

येवजून जीवा लासपांचे

आनि आनि कितें चिंतपांचे ॥’

‘उर्मिला’ नावाची वरील संगीतीका जिचे रेडिओवर खूप प्रयोग झाले आहेत. माझी ‘दोन चक्र’ ही सामाजिक संगीतीकाही प्रसिद्ध आहे. अशा काही महत्त्वाच्या गोष्टींनी मला काव्याची प्रेरणा दिली. ^४

गोमंतकातील जेष्ठ कवी बोरकर, रामाणी यांच्या पिढीनंतरचा एक समर्थ कवी व गोमंतकीय कवितेला श्री रायकरांनी दिलेले योगदान यांचा थोडक्यात आढावा सदर प्रकरणात मी घेतला आहे. पुढील प्रकरणात गोमंतक आणि महाराष्ट्र यांचे साहित्यिक अनुबंध स्पष्ट करणार आहे.

प्रकरण पहिले

संदर्भ सूची

- १) जीवनरंगाची उधळण करणारी गजानन रायकरांची कविता - सोमनाथ कोमरपंत- संगम अंक, मे, १९९५, पृष्ठ ६.
- २) 'इंद्रफुले', श्री गजानन रायकर, प्रथमावृत्ती, मार्च, १९९६, प्रस्तावना, प्रकाशक - संगम प्रकाशन, मडगाव.
- ३) सदर लघुप्रबंधातील परिशिष्ट नं.१ श्री गजानन रायकरांची मुलाखत, पृष्ठ ४.
- ४) तत्रैव, पृष्ठ ३.
